

Харківський університет і слобідська громада

Володимир Кравченко

На тлі «тисячолітніх» ювілеїв різних подій, з особливим задоволенням відзначуваних у пострадянських країнах, 200 років Харківського університету виглядають доволі скромно. Проте значення цієї події вимірюється не її давністю, а впливом на місцеве та загальноукраїнське культурне та громадське життя. Вважається, що вона відкрила нову сторінку в історії української культури модерної доби, надала імпульс національним зацікавленням і взагалі

ківським університетом, повинен бути а ргіогі його беззастережним патріотом. Проте міг також має бути переконливим, інакше він не «працює» в суспільстві.

1

Позаяк ітиметься про факт провінційного життя, котрий здобув загальнонаціональний вимір, зрозуміти його належним чином можна лише крізь оптику регіонального бачення україн-

статньо обґрунтованими в очах політичного керівництва Гетьманщини чи навіть сусідньої Запорозької Січі. Проте російський уряд закривав на це очі, забезпечивши лояльність місцевої козацької старшини жалуваними грамотами на землі, вільні промисли та податкові пільги.

Завдяки своєму геополітичному становищу Слобожанщину використовували як форпост російської експансії на південь. Із цього плацдарму Росія могла постійно загрожувати Гетьманщині, Донському війську, Запорозькій Січі та кримським татарам. Пізніше, тією мірою, якою військово значення Слобожанщини зменшувалося, особливості її громадського життя поступово зникали під пресом російської централізації. Але наприкінці XVIII – на початку XIX століття згадка про них залишалася живою в місцевому середовищі.

Запорукою успішного розвитку кожної імперії є не лише переможні війни чи ефективні репресії, а й здатність центру співпрацювати з регіональними елітами. Тодішня Росія не була винятком. Здобуваючи нові землі, вона кооптувала представників місцевої верхівки до російського дворянства та надавала їм можливості просуватися до найвищих посад. Основні регіони величезної держави завжди мали, так би мовити, своїх представників біля трону. Серед них найбільшу вагу здобули еліти так званих цивілізованих західних окраїн – Гетьманщини, Прибалтики та Польщі.

Деякі історики, говорячи про ліквідацію козацької автономії російським урядом у другій половині XVIII століття, недооцінюють тієї очевидної для сучасників тих подій обставини, що українське суспільство гостро відчувало потребу реформувати всі сфери свого життя. Доба Просвітництва поставила перед народами та країнами XVIII століття нові проблеми, сформулювала нові уявлення про світ і соціум, котрі вже не вміщувалися в рамки ментальних і соціально-правових структур Старого порядку.

На лівобережних українських землях, що зберігали автономію в складі Російської імперії, майже одночасно почали розроблятися та здійснюватися два проекти модернізації – автономний, місцевий, у його козацькому та шляхетському варіантах, та державний, імперський. Перший із них тісно пов'язувався з ідеєю окремих місцевих, станових прав і свобод і необхідністю їхнього збереження, другий передбачав загальну централізацію та уніфікацію соціального та культурного життя країни, а також мовну та культурну асиміляцію місцевого населення. Спільним було те, що в обох випадках реформатори відводили освіті роль важливого, якщо не основного засобу для здійснення своїх планів.

Освітній рівень Наддніпрянської України XVII – першої половини XVIII століття був вищий, аніж на власне російських землях. Саме тому вона стала основним джерелом для поста-

Харківський університет на початку XIX століття

на деякий час перетворила Харків на інтелектуальну столицю всієї України.

З цієї (і не лише цієї) перспективи ювілей Харківського університету вже тепер набирає масштабів і якості, котрі переростають регіональні рамки та змушують ще раз придивитися як до перипетій далекого минулого, так і до їхнього сприйняття сьогодні. В цій статті я спробую зосередитися лише на питаннях початкової історії Харківського університету, котрі можуть виглядати дискусійно. Чому й за яких обставин Харків став університетським центром? Яким чином здійснювалася адаптація «вченої колонії» в місцевому середовищі? Наскільки «українським» може вважатися Харківський університет на початку XIX століття?

В російсько-радянській історіографії утвердилася, з легкої руки Дмитра Багалія, переконаність у тому, що університет у Харкові став результатом широкого громадського руху просвіченого слобідського дворянства. При цьому українські історики з числа повоєнної діаспори багатозначно підкреслювали: «українського дворянства», наголошуючи на таких усталених «маркерах» української Харківщини, як Григорій Сковорода, Харківський колегіум, Григорій Квітка та деяких інших важливих для національної самосвідомості символів.

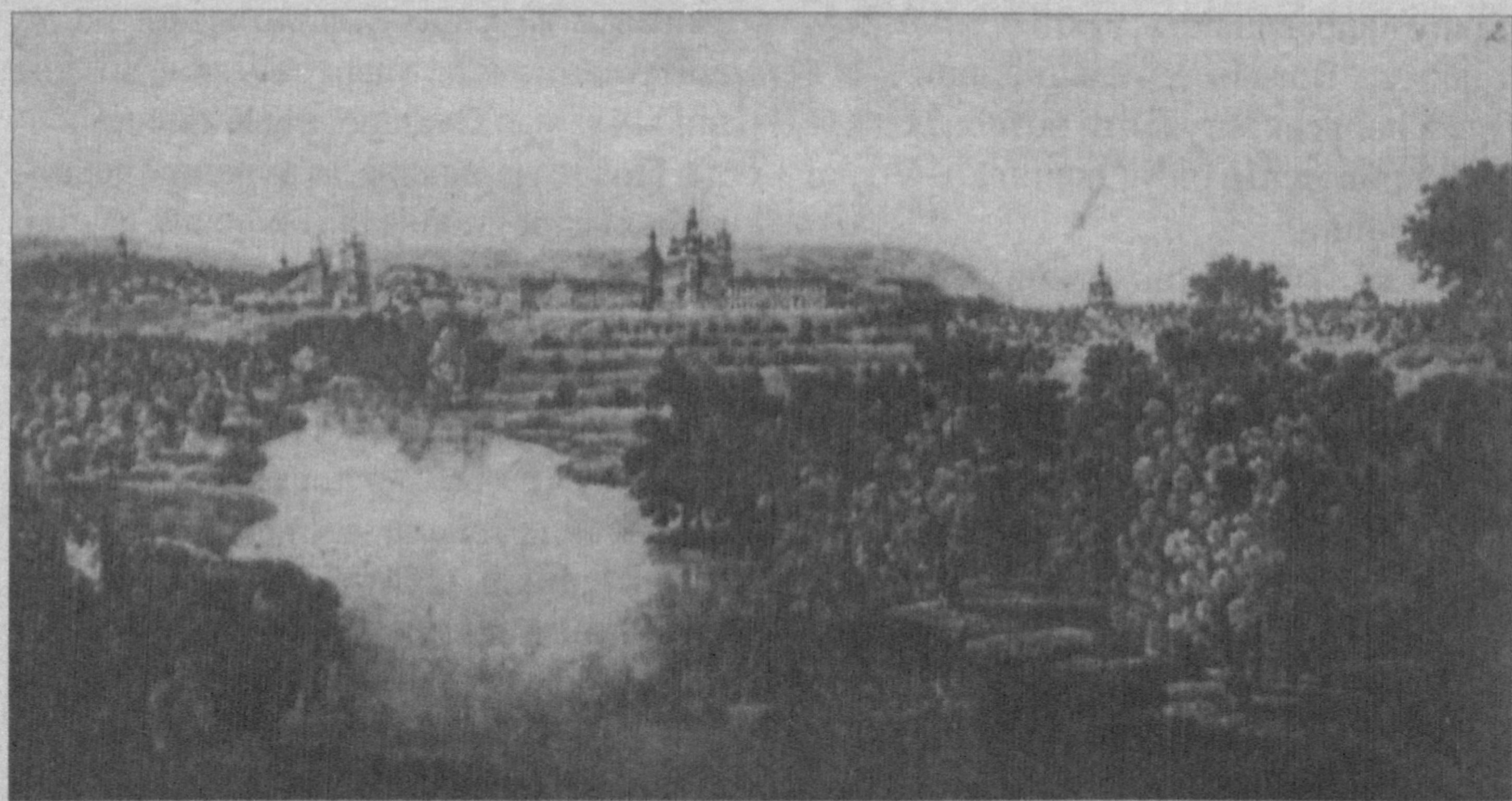
Проникливі застереження Івана Лисяка-Рудницького не перешкодили поширенню цього міту в сучасній Україні, певніше, в україномовній історичній науковій літературі. Шкода його руйнувати, тим паче, що автор цих рядків, багато років пов'язаний із Хар-

ківської історії. Нагадаю, що наприкінці XVIII – на початку XIX століття території сучасної України належали двом імперіям – Російській та Австрійській. Більша їх частина перебувала в складі Росії, де, своєю чергою, поділялася на декілька регіонів: Правобережжя з Києвом, де домінувала польська шляхта, Новоросію, тобто колишні володіння Запоріжжя, населені різноплеменними колоністами, а також Лівобережжя у складі двох областей – колишньої Гетьманщини та Слобожанщини.

Головним осередком українського історичного життя в цей період залишалася територія Гетьманщини – Полтавщина та Чернігівщина, де найдовше зберігалися рештки козацько-шляхетської автономії. Саме тут склалися основні елементи козацької державної традиції, громадянського суспільства, освіти, а також того варіанту ранньомодерної української ідентичності, котрі надали цьому регіонові ім'я Малоросії, а її населенню – назву малоросіян.

Слобожанщину, заселену в середині XVII століття переважно етнічними українцями, було змодельовано за тими ж зразками козацько-шляхетської соціально-правової системи, вестернізованої православної освіти, що й Гетьманщину, але рамки її адміністративно-політичної автономії в складі Росії були набагато вужчими, а рівень політичної культури світської еліти помітно нижчим, аніж у сусідній козацькій державі.

Слобожанщина формувалася як історичний регіон з опозиційних до гетьманського уряду елементів, підконтрольних російській адміністрації. Козацько-шляхетський статус і пов'язані з ним права та свободи місцевої еліти виглядали доволі підозрілими й недо-

Вид Харкова з Холодної гори (початок XIX століття)

В часи правління імператриці Єкатерини II та імператора Павла I однією з найпотужніших придворних фракцій була українська. В її складі перебували вельможі, котрі мали величезний вплив на державні справи: Кирило Розумовський, Петро Завадовський, Олександр Безбородько, Дмитро Трошинський. Іспанська дослідниця Ісабель де Мадар'яга навіть іменує цих людей такою собі українською мафією – чимось на зразок колишньої дніпропетровської в Радянському Союзі.

Роль української козацької еліти при дворі значною мірою пояснювалася активною політикою імперії на Півдні та боротьбою з Кримом і Туреччиною. З приходом до влади імператора Александра I відбувся перерозподіл сил. На перший план почало виходити польське дворянство, знаменуючи собою зростання польського чинника в російській зовнішній політиці та просуванні імперії на Захід.

чання імперії кадрів освічених педагогів, чиновників, перекладачів, юристів. Проте характер церковної освіти, базованої на системі колегіумів, приходських шкіл і мандрівних дяків, уже не задовольняв суспільство. Потрібна була нова, світська система освіти, в центрі якої в Європі стояли університети.

В середовищі малоросійської верхівки свого часу побутовали наміри створити університети в Батурині, Києві, Переяславі, Лубнах, Новгороді-Сіверському. Російська адміністрація, своєю чергою, розробляла, разом із німецькими фахівцями, плани відкриття університету в Києві, Глухові, Чернігові та Катеринославі. Проте всі вони залишилися на папері.

Слобідська верхівка також жаждала розвитку світської освіти, проте в скромніших формах. Уряд пішов їй назустріч після того, як зліквідував за-

лишки козацької автономії та розпочав секуляризацію монастирських земель. У 1768 році впровадили навчання дворянських дітей світським і військовим наукам у спеціальному середньому навчальному закладі, створеному за рахунок Харківського колегіуму під егідою місцевого губернатора. Воно відоме в історичній літературі під назвою додаткових класів Харківського колегіуму, але за програмою та характером навчання мало з ним небагато спільного.

Те, що не зумів чи не схотів зробити російський уряд, здійснив австрійський імператор Йосиф II, заснувавши 1784 року перший на українських землях університет у Львові. Незважаючи на адміністративні пертурбації, що супроводжували на початку XIX століття перетворення Львівського університету на ліцей й відновлення його статусу в 1817 році, перший на українських землях модерний університет пізніше став єдиним вищим освітнім закладом, у навчальній програмі якого використовувалася українська літературна мова. Незабаром у його складі з'явилися українські катедри та громадські національні культурні інституції. Проте для першої половини XIX століття роль Львівського університету в житті українського суспільства залишалася незначною.

2

До початку XIX століття ніхто не думав про Харків як університетське місто. Місцеве середовище до цього не було готовим. Дворянство турбувалося, головню, про військову освіту. Тому, коли 1801 року уряд вирішив заснувати в Харкові кадетський дворянський корпус, вдячне дворянство заходилося збирати кошти на підтримку цього проекту. Небагато в нас підстав уважати предтечею Харківського університету й мандрівного українського філософа Григорія Сковороду. Славетний філософ переймався іншими проблемами, й у творах його навіть згадки про університет шукати годі.

Ідея заснувати університет у Харкові виникла в Петербурзі, в середовищі вузького кола молодих реформаторів, що згуртувалися навколо нового російського імператора Александра I. Ця думка зародилася в неспокійній голові вихідця з Богодухівщини, а на той час довіреній особі імператора, відповідального чиновника «по освітньому відомству», Василя Каразіна. В його скромній на перший погляд особі Слобідська Україна несподівано для багатьох дістала своє представництво та вплив при дворі.

Харківський університет (середина XIX століття)

В історичній літературі стосовно Василя Назаровича Каразіна висловлюються різні оцінки. Одні вважають його благородним просвітником, видатним ученим, «українським Ломоносовим», громадським прогресивним діячем, інші – політичним хамелеоном, безпринципним і корисливим авантюристом, викажчиком і вірним слугою реакційного самодержавства. Існує думка й про те, що Василь Каразін був діячем українського національного відродження, його «архітектором» і практиком, пов'язаним з усією попередньою культурно-національною традицією. Проте жоден із прихильників тієї чи іншої версії біографії Василя Каразіна не заперечує його прив'язаності до своєї малої батьківщини – Слобожанщини, котра на той час мала офіційну назву Слобідсько-Української губернії, а неофіційно могла іменуватися просто Україною.

Сучасні біографи Василя Каразіна, більшість із яких пов'язана з Харківщиною, з усіх можливих інтерпретацій життя та діяльності свого відомого земляка сприймають лише ті, що скидаються на життя святих. З цього огляду сучасна «каразініана» відображає стан думок у суспільстві, не здатному звільнитися від мітологізованого сприйняття світу та зацікавленого в пошуках ідеальних героїв і канонічних текстів. Постмодернізм іще не стукав у герметично замкнені двері цього задушливого у своїй провінційності концепту.

Василь Каразін справді був особистістю багатогранною, суперечливою, запальною, мінливою – справжнім дитям тієї революційної Європи, що породжувала мандрівників, шукачів пригод, алхіміків, творців нових утопій, держав і народів, революціонерів, змовників тощо. Його життя справді надається для белетристики та мітологізації. Проте більшість із того, що нам про нього відомо, свого часу Василь Каразін сам сказав про себе. Звідси, наприклад, легенди про те, що він став засновником першого в Європі міністерства освіти, винахідником низки дивовижних механізмів, речовин і продуктів. Ця традиція настільки живуча, що останнім часом виникла навіть пропозиція заснувати академічну премію імені Василя Каразіна за досягнення в галузі науки. Цікаво, якої саме? Втім, мене не здивує, якщо це буде зроблено.

З другого боку, деякі важливі деталі біографії Василя Каразіна до сьогодні невідомі. Приміром, ми не знаємо, чому суворий до жорстокості імператор Па-

Василь Каразін

вел I помилював і пригрів цього державного злочинця, втікача, заарештованого зі зброєю в руках під час нелегального переходу кордону, хто саме сприяв його дивовижній, але ефемерній кар'єрі при новому імператорові Александрі I, якою була його справжня роль у справі декабристів тощо. Ми не можемо навіть із певністю встановити етнічну належність Василя Каразіна, особливо, якщо зауважити, що він сам, залежно від обставин і планів, наголошував на своєму то грецькому, то болгарському чи сербському походженні. Єдине, що може вважатися незаперечним, – це те, що саме Василю Каразіну і, можна сказати, передовсім йому, Харківський університет і справді зобов'язаний своїм існуванням.

Заснування Харківського університету – один із тих фантастичних проєктів, котрі важко пояснити лише раціональними причинами та «об'єктивними» передумовами. За винятком однієї – унікального географічного розташування Харкова в Російській імперії. Про це неодноразово згадував сам Василь Каразін, коли, порівнюючи шанси на відкриття університету в Києві, Чернігові та Полтаві, зокрема, писав: «Маловажливий Харків <...> не міг похвалитися нічим, крім осередкового його положення в південних губерніях...».

Згадаймо, що на початку XIX століття південний напрям російської зовнішньої політики не втратив своєї актуальності. Його важливість зумовлювалася, з одного боку, активізацією національно-визвольних рухів народів Балканського півострова, а з другого – просуванням імперії на Кавказ і приєднанням Грузії.

Освіта в Російській імперії завжди йшла на приєднані території слідом за армією та бюрократією. Виникнення мережі нових, світських навчальних закладів наприкінці XVIII – на початку XIX століття і поширення їх на цих територіях повинно було сприяти культурній уніфікації та централізації держави, боротьбі просвіченого абсолютизму із залишками регіональної та корпоративної автономії, вихованню нового покоління лояльних підданих за рецептами європейських філософів. На уявній карті російської культурно-освітньої експансії Харків відігравав звичну для себе роль плацдарму для наступу в південному напрямку.

Василь Каразін, пов'язаний з Балканами родинними сентиментами, не дарма наголошував на тому, що Харків перетвориться на нові Ацени, а в його університеті навчатимуться вихідці з Греції. Головний творець університету

в Харкові, знайомий із «грецьким проєктом» імператриці Єкаторини II, сам був готовий вирушити на Балкани в ролі таємного політичного емісара для ще грандіознішого плану створити там нову слов'янську державу під егідою Росії.

З другого боку, Харків залишався важливим транспортним пунктом на шляху з центральних російських областей до новоприєднаних кавказьких земель. Тому немає нічого дивного, що до юрисдикції Харківського навчального округу згодом увійдуть не лише Миколаївська, Таврійська та Катеринославська губернії, а й області Війська Донського та Чорноморського козацтва.

Зважаючи шанси різних міст – Полтави, Києва, Харкова та Чернігова – щодо відкриття в них університету, Василь Каразін легко погоджувався з тим, що Київ повинен залишитись у сфері впливу польського дворянства. Що стосується міст колишньої Гетьманщини, зокрема Полтави, то Василь Каразін нарікав на те, що її населення недолюблювало росіян і перебувало на відстані від культурного впливу російських столиць. Натомість Харків у сприйнятті просвітителя був позбавлений усіх цих вад і тому цілком надавався на роль нового регіонального осередку, здатного приєднати колишні козацькі окраїни – Слобожанщину, Запоріжжя/Новоросію, Дон і Гетьманщину до імперського культурного простору.

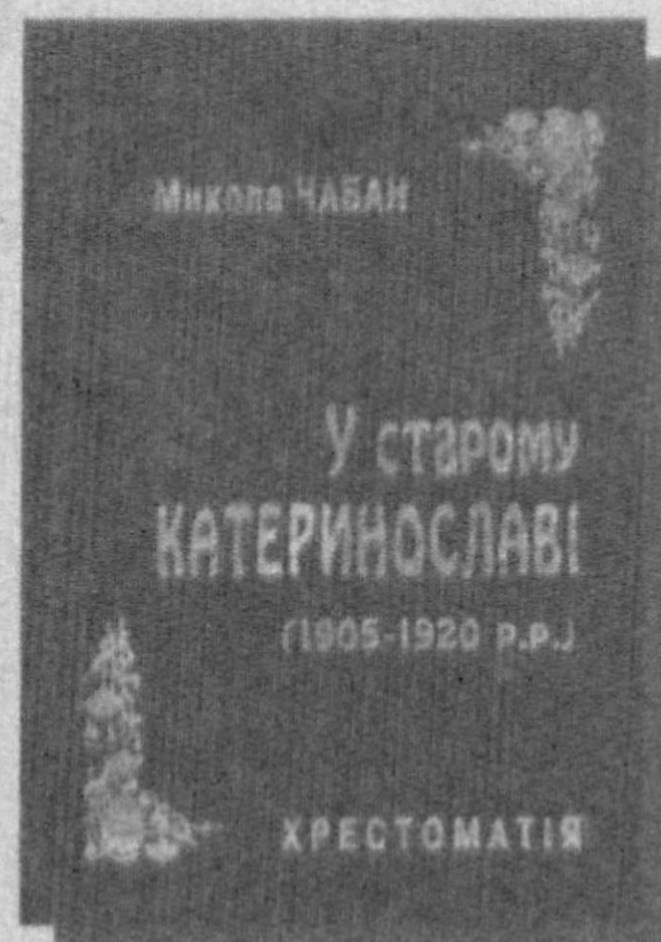
Проєкт відкриття Харківського університету не дарма дістав підтримку впливової при дворі «польської» партії на чолі з князем Адамом Чарторийським. Історики добре знають, якими мотивами керувався польський вельможа, підтримуючи Харків усупереч Києву. На думку американського дослідника Джеймса Т. Фліна, Адам Чарторийський побоювався, що відкриття університету в Києві могло стати на перешкоді його намірам заснувати польський університет у Вільні.

Цю думку визнав слушною український історик Іван Лисяк-Рудницький, коли писав:

...Князь Чарторийський мав рацію, коли, як польський патріот, намагався не допустити до заснування університету в Києві; йому залежало на тому, щоб три правобережні губернії – Волинську, Подільську й Київську – включити до Віленської учбової округи й таким чином закріпити польську культурну гегемонію на цій території. І цього йому пощастило досягти з активною допомогою українця Каразіна.

Окрім геополітичного, харківський університетський проєкт мав іще один, соціальний вимір. Імператор Александр I, прийшовши до влади внаслідок дворцового перевороту, гостро потребував примирення з дворянством, особливо провінційним, налагодження діалогу влади із суспільством. Тому він був змушений проголосити відновлення всіх прав і привілеїв дворянства, що їх раніше де-факто скасував Павел I.

Навряд чи новий імператор передбачав, що цим він пробудить до життя місцеве дворянство, котре одразу пригадало урядові й ті свої давні права та свободи, котрі імператриця Єкаторина II замінила на нові, імперські. Малоросійське дворянство відразу ж відродило й давні плани відкрити на своїй території університет і навіть заявило

Микола Чабан
У старому Катеринославі (1905-1920 рр.)
Хрестоматія
Дніпропетровськ:
ІМА-прес, 2001

Книжка, яку впорядкував дніпропетровський краєзнавець Микола Чабан, презентує Катеринослав початку ХХ століття очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. Тут уперше зібрано спогади, подорожні нариси та щоденникові записи знаних і менш відомих діячів української культури про Катеринослав від часу першої революції в Російській імперії до часу визвольних змагань. Більшість представлених у збірнику текстів передруковано з важкопрístupних старих часописів або ж з еміграційних видань. Це, зокрема, уривки зі спогадів Дмитра Дорошенка, Ісаака й Галини Мазеп та Василя Сокола, які довго мешкали в місті, фрагменти щоденників Володимира Винниченка, нариси Петра Єфремова та Олени Пчілки про відвідини Катеринослава, спомин Наталі Полонської-Василенко про наукову працю в місцевих архівах. Окремий блок становлять спогади про українських діячів, чия біографія пов'язана з містом: Володимира Винниченка (Юрій Тищенко), Ісаака Мазепу (Панас Феденко) та Антона Синявського (Наталя Дорошенко, Валентин Здрайковський, Микола Сокіл). Окрасою збірника є прецікаві за формою й за змістом «Листи з дороги» Федора Матушевського, які друкувалися в «Раді». У книжці подано докладні біографічні довідки про авторів і багатий ілюстративний матеріал.

Дерибасовская – Ришельевская
Одесский альманах №9
Одесса, 2002

У новому випуску одеського літературного кварталника читача-україніста зацікавить передовсім стаття краєзнавця Сергія Лущика про долю особистого архіву та книгозбірні знаного режисера В.Василька (Василя Миляева). Варто також виокремити розвідку Інни Рікун, присвячену діяльності одеського видавництва «Mathesis» – одного з найвідоміших видавництв Російської імперії початку ХХ століття, що спеціалізувалося на природознавчій літературі. Крім того, друкуються вірші та проза сучасних одеських та колишніх одеських літераторів.

про готовність розпочати збір коштів. Немає сумніву, що університетська ідея тісно перепліталася в їхній уяві зі становими, корпоративними привілеями.

Слобідське дворянство та міщанство, слідом за сусідами, також заявило про власні права та свободи, котрі воно волило би повернути. Про університет не згадувалося, зате йшлося про ближчі серцю й історичній традиції справи – податки, військові постої, винокуріння, борги за підводи двадцятирічної давності тощо. Дізнавшись про те, що їхній земляк Василь Каразін став наближеною до імператора особою, слобожани обрали його своїм депутатом і доручили йому представляти їхні права перед урядом.

Активізація провінційного дворянства поставила Александра І на початку його царювання в складне становище. Він палко бажав продовжити просвітницькі реформи, котрі повинні були уніфікувати імперію за єдиними зразками, і водночас мав задовольнити вимоги регіональних еліт, котрі суперечили такій уніфікації.

Василь Каразін також опинився між молотом і ковадлом. Він мав виправдовувати довір'я імператора, розробляючи доручені йому плани єдиної для імперії системи освіти, й водночас мусив захищати «партикулярні» інтереси дворянства свого регіону – Слобідської України. Проте на цій суперечності можна було й зіграти.

Працюючи в державній комісії, котра визначала претендентів на університетські міста, Василь Каразін загорівся бажанням включити до їх числа Харків. Реформаторська лихоманка, напевне, відіграла в цьому не меншу роль, аніж почуття місцевого патріотизму. Оскільки ні слобідське дворянство, ні уряд до цього не додумалися, потрібно було зв'язати між собою кінці діаметрально протилежних ініціатив «знизу» та «зверху» й замінити запроєктований для Харкова кадетський корпус університетом. Неважко помітити, що в такому вигляді відретушована слобідська дворянська ініціатива зрівнювалась у правах із малоросійською.

3

Зміст розпочатої надзвичайно складної та ризикованої гри можна вкласти в коротку формулу: «університет взамін за відновлення місцевих прав і привілеїв». Натякнувши слобідським дворянам, що імператор готовий задовольнити їхні прохання, але чекає від них у відповідь ініціативи з університетом, Василь Каразін поспішив ошчасливити імператора звісткою про те, що дворянство готове підтримати його реформаторські проекти, але взамін просить відновити їхні давні права та дозволити їм відкрити університет у Харкові. Зрозуміло, що Василь Каразін міг це зробити лише завдяки унікальному становищу неофіційного радника та фаворита Александра І.

Впливу Василя Каразіна в Петербурзі вистачило на те, щоб домогтися від уряду грамоти на підтвердження слобідських привілеїв, хоча в тексті цього документа й містилася багатозначна фраза про те, що вони не повинні суперечити чинному законодавству. Зусиллями Василя Каразіна, всупереч місцевій адміністрації, було «височайше» дозволено провести гу-

бернський дворянський з'їзд для урочистої подяки за відновлення традиційних привілеїв. Імператор був упевнений, що дворяни планують зібрати кошти для університету й не велів їм перешкоджати.

Правда, самі дворяни про це ще не здогадувалися. Вони дізналися про те, чого хоче від них уряд, лише за якихось півтора місяці до запланованих зборів, за підказкою Василя Каразіна, переданою через губернського дворянського предводителя. Тому вони не встигали навіть обговорити цю ідею на попередніх повітових зборах, як того вимагав закон. Вирішено було це зробити вже в Харкові за день до зібрання, яке дивовижним чином збіглося з тезоименитством Александра І...

Але тепер уже місцеве дворянство опинилося в ситуації, коли не можна було відмовитися від університетського, тобто урядового, наскільки воно розуміло, проекту, не ризикнувши одночасно втратити всі права та привілеї, які з такими зусиллями доводилося відвоювати. Зрозуміло, що це могло обернутися височайшою немілістю та зробити з їхнього депутата й заступника при дворі найбільшого ворога.

Аби схилити шальки терезів на свій бік, Василь Каразін не лише провадив складну дипломатичну гру та обіцяв нагороди й ордени найвпливовішим особам краю. Він склав проєкт такого статуту майбутнього Харківського університету, котрий відповідав передовсім корпоративним інтересам місцевого дворянства, оскільки передбачав, зокрема, повний контроль над ним з боку дворян і мінімальний – з боку уряду, збереження станового принципу в навчальному процесі, спеціальні прерогативи для студентів-дворян, наявність в університетському комплексі військового вишколу, професійно зорієнтовану програму навчального процесу. Керувати роботою всіх вищих і нижчих шкіл мав виборний директор із місцевого дворянства за допомогою комітету, обраного з університетських професорів. Інші стани суспільства таким чином позбавлялися будь-якого впливу на університетські справи.

Цілком можливо, що на роль майбутнього університетського директора міг претендувати сам Василь Каразін, – пізніше, через декілька років, він запропонує урядові свою кандидатуру в подібній ролі, але без успіху. Проте він не міг не знати, що його проєкт, заснований на ідеї легітимації місцевих дворянських прерогатив, у принципі суперечив політиці російського уряду. Незадовго до цього імператор Александр І, відвідавши Дерпт, категорично заперечив саму думку, що її сформулювали прибалтійські дворяни, про можливість поєднати університетську реформу з регіональним і становим партикуляризмом.

Усі названі обставини спонукали слобідське дворянство вступити в нав'язану йому гру й погодитися на велике грошове пожертвування на університет. В історичній літературі, на жаль, часто подається його завищена цифра. Проте одночасно воно, разом із купецтвом, висловило своєму депутатові – Василеві Каразину – додаткові вимоги до уряду, котрі стосувалися всього того, що найбільше хвилювало поміщиків – податків, боргів, військових постоїв...

Хоч там що, після рішення дворянських, а за ними й міщанських зборів, Василь Каразін здобув іще один важливий в очах уряду аргумент на користь Харкова – широку громадську підтримку державної політики в галузі освіти. Принаймні, так це виглядало чи мало би виглядати збоку.

Проте справжні обставини дворянського з'їзду в Харкові не могли довго залишатися таємницею. Скарги деяких учасників на адміністративний тиск, скарги місцевої адміністрації на порушення процедури зборів, двозначна поведінка Каразіна щодо імператора, нарешті, сама ідея дворянського університету, вкупі з новими становими вимогами викликали в Петербурзі глибоке незадоволення. Уряд розробляв власний проєкт університетської реформи, котрий не мав нічого спільного з каразінським, тобто дворянсько-корпоративним.

Більшість російських реформаторів освіти були прихильниками гетингенської університетської системи, котра на той час здобула найбільшу популярність у регіонах Центральної та Східної Європи. Гетинген відрізнявся від інших університетів, зокрема британських, своїм тіснішим зв'язком із державою, що розглядала університети як ефективні інструменти в боротьбі з церквою, аристократією, традиційним законодавством і регіональним партикуляризмом. Під контролем абсолютизму університетська автономія відігравала важливу роль у поширенні в суспільстві нових, просвітницьких ідей, подоланні традиційних уявлень про корпоративну замкненість окремих станів суспільства.

Саме німецьку протестантську модель уряд узяв за основу, складаючи університетський статут Московського, Казанського та Харківського університетів. Вона передбачала створення окремого соціального стану – університетської корпорації на спеціальних правах, із власним демократичним самоврядуванням, але під загальним контролем держави, представленої спеціальним високопоставленим чиновником – попечителем, якого призначав уряд.

Проєкт, що його ініціював Василь Каразін і підтримало зрештою слобідське дворянство, поставив уряд у складне становище. Він не міг відкрито де-завувати дії довіреної особи самого імператора саме тому, що ця особа діяла неофіційно. Він не міг проігнорувати чи скасувати рішення харківських дворянських зборів, навіть якщо вони відбулися з процесуальними порушеннями, бо цим самим підірвалася б політика діалогу з суспільством. Проте уряд не міг і прийняти університетський проєкт Василя Каразіна, котрий суперечив основам університетської реформи. Тому було прийнято соломонове рішення: не відмовлятися від грошових пожертвувань слобожан, схвалити їхню благородну ініціативу як гідний наслідування приклад, відкрити університет у Харкові, але відповідно до урядового проєкту.

Коли слобідське дворянство дізналося про результат своєї ініціативи, воно втратило інтерес до університету й навіть відмовилося контролювати добровільні фінансові надходження, згідно з узятим на себе зобов'язанням. Ба більше, дворянство неодноразово

намагалася відмовитися від ідеї університету в її урядовому варіанті та всіляко ухилялося від сплати грошей, намагаючися повернутися до старого проекту з кадетським корпусом. Уряд був змушений вдатися до репресивних заходів, стягуючи гроші з боржників за допомогою поліції та суду, аж поки витяг із нещасливих меценатів майже всю суму.

Так повторилася, в мініатюрі та з певними відмінностями, ситуація, що свого часу склалася в Україні під час виборів депутатів до комісії для складання проекту нового Уложення 1767 року: пробуджена «зверху» громадська ініціатива на місцях вийшла за рамки, передбачені владою. Одночасно зайвий раз підтвердилося відоме в Росії прислів'я, мовляв, кожна ініціатива має бути покарана. Громадськість укотре прогала у позовах із державою. Грошове пожертвування слобідського дворянства на благородну справу освіти перетворилося, зрештою, на елементарне пограбування провінції центром. Василь Каразін потрапив у неласку й був змушений подати у відставку з усіх

всього рівня. Інакше не було б ані дворянських зборів, ані грошових пожертв, ані Харківського університету.

Проте це все ще не означало, що імпортована з-за кордону теплична

Кристоф Дмитрі Ромель

рослина успішно приживеться в суворому кліматі Слобожанщини. Перші чверть століття – це безперервна боротьба за існування. Боротьба, результат якої важко було передбачити. Приблизно до кінця 20-х років XIX століття зберігалася ймовірність переведення університету з Харкова до іншого міста, про що йтиметься далі.

4

Харків, незважаючи на свій статус губернського центру, був тоді переважно селянським містом, де населення займалося сільським господарством, дрібними промислами та торгівлею.

Професор Ілля Тимковський, уперше побачивши Харків у 1803 році, писав: «Місто <...> тільки-но виходить зі стану дикої неотесаності...». Особливе враження на приїжджих справляла величезна кількість гною, що його роками звалювали просто в річку та розкидали по вулицях «для зменшення бруду». Розмитий водою та змішаний із багном, цей побічний продукт знаменитих харківських ярмарків постійно отруював повітря та воду, викликаючи багато епідемій.

Можна було уявити собі розчарування прибульців із різних земель, зваблених чутками про «благодійність воздуха» та «кротість клімату» в Харкові, що їх усюди поширював Василь Каразін. Місто зустрічало гостей цвілими річками, напівзруйнованими халупами, гнилими випарами боліт і роями мух і комарів. Улітку все це вкривалося товстим шаром пилу.

Професор Людвіг Якоб, переїхавши сюди в 1807 році з німецького міста Гале, звернувся до вченої ради університету з офіційним поданням, у якому писав:

Кількість бруду та гною на наших вулицях зростає щодня такою мірою, що треба остерігатися, аби під ними не були поховані не лише люди й тварини, а навіть будинки. Ця величезна кількість багна, з якої не можуть майже ніколи вибратися пішоходи, а коні та екіпажі вибираються лише з великими зусиллями, знищить усі вигоди перебування в місті й навіть загрожує життю його мешканців.

Боротьба університету з природою набувала різноманітних форм, серед яких найпоширенішою залишалися

офіційні звернення та скарги. Професор Пакі де Совіньї, що мав репутацію оригінала, спробував було, на потіху публіці, пересуватися через заквашені калюжами вулиці на ходулях, поки начальство офіційно йому це заборонило. Університетське керівництво час від часу, коли вже несила було терпіти, припиняло заняття та оголошувало чи не єдині в історії університетської освіти «брудні канікули». Зазвичай, це траплялося восени та навесні.

Кліматичні та санітарно-гігієнічні умови Харкова виявилися згубними передусім для іноземців, що мали, очевидно, дещо інше уявлення про міський побут і спосіб життя. На думку історика університету Миколи Лавровського, місцеві хвороби косили ряди професорської колегії ще до офіційного відкриття університету. Передчасно з життя пішли: у 1804-му – професор патології Віліх, у 1805-му – викладач східних мов Берендт, у 1807-му – професор латинської словесності Умляуф, у 1811-му – перший ректор Харківського університету Іван Рижський, а також професори медицини Калькау

Іван Рижський

та Шмерфельд, професор історії права Терлаїч.

Університетське керівництво неодноразово висловлювало жаль з приводу того, що університет розміщено в Харкові й говорило про переведення його в інше місто – Київ, Курськ, Новгород-Сіверський, однак марно. Харківський університет вистояв і таки прижився в місцевому середовищі, що, правда, ціною неймовірних зусиль і великих жертв.

Не менш напруженою виглядала боротьба університету з місцевою бюрократією. Введення університетів до системи державних установ автоматично включало їхніх посадовців і випускників до чиновницької ієрархії згідно з «Табелем про ранги». Ректори діставали чин не нижче V класу (статський радник), ординарні професори діставали чини VII (надвірний радник) класу, екстраординарні професори та ад'юнкти – VIII класу (колезький асесор).

У цілому професорські та докторські дипломи були рівноцінні дворянським грамотам, точніше, ще одним засобом підвищення людини, незалежно від її походження, до рівня єдиного упривілейованого стану імперії. Саме тому привілеї професури викликали нестримну заздрість із боку завжди голодного чиновницького племені, особливо коли ліберальний, просвічений російський уряд зробив спробу узалежити бюрократичну кар'єру від освітнього цензу.

Юридичні підстави до цього створював знаменитий указ 1809 року, за яким державним службовцям слід було складати екзамени університетського рівня. Маститі, осанисті, посивілі в канцеляріях бюрократи, батьки чисельних сімейств, мусили, ніби безвусі хлопчики, затинатися, відповідаючи, куди впадає річка Волга, щоб довести свою спроможність зайняти вигідну посаду й тим нагородити себе за багаторічні злидні...

З тих самих причин університетська корпорація мала напружені стосунки з місцевою поліцією, котра тішилася власною безкарністю та упривілейованим становищем у суспільстві, традиційно дістаючи стабільну мзду як із лояльних громадян, що потрапили в біду, так і з торгівців і дрібних злодіїв. Виникнення в місті фактично самостійної самоврядної корпорації на особливих правах, захищених спеціальною грамотою імператора, з власним судом і власним юристом, харківська поліція розцінила як замах на найсвятіше – її матеріальні інтереси.

Корупція була поширеним явищем у низькооплачуваному чиновницькому середовищі імператорської Росії. Хабарі брали всі – від найменшого клерка до великого начальника. Проте всі адміністративні спроби викоринити корупцію призводили до прямо протилежного результату. Можливо, саме тому громадська думка ставилася до хабарництва так само поблажливо й терпимо, як і до пияцтва. Проте наскрізь корумпована, до всього байдужа й неповоротка харківська поліція викликала особливі нарікання.

Чимало цікавого писав про це у мемуарах професор Кристоф Ромель. Його знайомство з місцевими «правоохоронними органами» почалося, коли «невідомі» злодії вкрали двох коней професора і він змушений був звернутися до поліції. «Коли я заявив про це городничому, – згадував Ромель, – він запитав, скільки я за це дам. Незабаром ми домовилися; він направив агента поліції, який наступної ночі вивів моїх коней прямо зі стайні розбійників у сусідньому містечку (Богодухові) і повернув їх мені майже неушкодженими». З неприхованою іронією Ромель зображував життєрадісного голову карної палати, котрий об'їжджав вулиці міста, збираючи з купців звичну данину подарунками так, як це, мабуть, робили дружинники київського князя під час «полуддя». Сучасники легко впізнавали цей тип у знаменитому гоголівському «Ревізорі».

На жаль, численні факти свідчать, що в боротьбі зі своїми смертельними ворогами – бюрократією та корупцією – Харківський університет дуже скоро зазнав поразки і згодом був змушений відвойовувати втрачені колись позиції. Втім, про це за браком місця говорити не випадає.

Не менш складною виявилася адаптація вчених прибульців у місцевому суспільстві. Більшість іноземців трималися осторонь російських професорів, об'єднуючися між собою в гуртки, закриті для чужинців. Приміром, Ромель згадує про холостяцький клуб німецьких професорів, до якого допускалися, крім них, лише виходець з Австрійської імперії Антон Стойкович і російський підданий Калькау. Йоган Шад улаштував у себе латинські

Тимофій Осиповський

посад і їхати в почесне заслання до свого маєтку на Богодухівщині. Можна припустити, що уряду було б набагато складніше дати раду з потужнішим малоросійським дворянством.

Проте Харківський університет таки заснували, хоч і внаслідок парадоксального переплетіння різних інтересів, взаємних непорозумінь, особистих впливів і державної політики. Мало кому відома харківська «темна конячка» обійшла в цьому короткому змаганні визнаних фаворитів: ні Київ, ні Чернігів, ні Полтава не знайшли свого Каразіна, незважаючи на впливове малоросійське «лобі» в Петербурзі. Жоден із його представників не наважився ризикнути своєю кар'єрою так, як це зробив азартний та менш заможний Василь Каразін. Утім, це була не така вже й висока ціна порівняно з результатом. Як говорить давня єврейська мудрість, важливо не те, якими мотивами користуються жертводавці, важливо те, що вони взагалі це роблять.

Усе тут сказане фактично суперечить легенді, начебто Харківський університет – єдиний в Російській імперії – був заснований в результаті широкої громадської ініціативи. Ще менше підстав у нас розглядати його в контексті українського національного руху, час якого був далеко попереду. З іншого боку, мотив локальної автономії та соціальної окремішності, хай навіть у слобідському варіанті, все-таки був присутнім у цих боях не лише місце-

Крістоф-Дітріх фон Роммель
Спогади про моє життя та мій час
Харків: Майдан, 2001

Німецький учений енциклопедичних зацікавлень (від краніоскопії до історії та етнографії народів Кавказу), учень Гайне, вихованець Марбурзького та Гетингенського університетів, а пізніше професор першого з них, Крістоф-Дітріх фон Ромель (1781–1859), не можучи сумістити зі своїм німецьким патріотизмом дальшу академічну працю в наполеонівській Німеччині, 1810 року прийняв російське запрошення на посаду професора в нещодавно відкритому Харківському університеті. На Україні він перебував у 1811–1814 роках, після чого повернувся на батьківщину. Одну з частин своїх спогадів, що їх Ромель довів до 1815 року, він присвятив Україні («це той край, де завжди тече молоко та мед») і українцям («малороси – ці шваби Російської імперії»). Ромелеві записки досить доброзичливі, але, на жаль, не такі докладні, як, скажімо, «класика жанру» – Бопланів опис, а подекуди просто страждають на поверховість та плутанину. Однак вони становлять поважний інтерес, бо цьому періодові модерної історії України (вже після Гетьманщини, але ще до реформ 1860-х років), не так уже й пощастило на увагу істориків (останніми часами цю лакуну трохи заповнили своїми дослідженнями Даніель Бовуа та Валентина Шандра), а ще менше – на публікування джерел. Книжка зацікавить не тільки фахівців, а й homo legens узагалі. Читати її легко: Ромель вельми захоплювався творами античних класиків і французьких просвітників (Цицерон й Вольтер були його улюбленицями), завдяки чому його власний текст має непоганий стиль і не бідний на афоризми й дотепи.

Це перший повний переклад Ромелевих записок східнослов'янською мовою: попередні публікатори обмежувалися «харківською» частиною. Тепер буде легше збагнути, чому саме так Ромель бачив тогочасну східноєвропейську дійсність. Книжка започатковує серію «Україна в записках мандрівників і мемуарах», яка виходитиме під маркою Східного інституту українознавства ім. Ковальських – під його грифом видається і вартісний історико-культурологічний часопис «Схід-Захід». Ромелеві спогади переклали В.Маслійчук та Н.Оніщенко. Книжку відкриває добротною передмовою Володимир Кравченко, він же спільно з Маслійчуком супроводить видання докладними коментарями. Трохи псує враження деякі перекладацькі та друкарські недогляди, а надто брак показників, котрі мають бути обов'язковим складником наукових видань такого типу.

вечори для колег, де обговорювалися також сучасна німецька література.

Деякі з іноземних професорів у Харкові одразу почали вивчати російську мову. Француз Белен де Балю вчав за цього на базар, тримаючи в руках російський словник і не розуміючи, ясна річ, що це було останнє місце в Харкові, де він міг навчитися літературної російської мови. Німець Шад, палкий адепт зеленого змія, особливо уподобав місцеву лайку, захоплено іменуючи її «люб'язністю, вбрану в грубу й похабну форму». Він навіть пробував перекладати особливо колоритні, на його думку, вирази латинською мовою...

Свідченням того, що стосунки приїжджих професорів із харківським суспільством склалися добре, можна вважати поширену практику одруження професорів із місцевими жінками. Окремі представники старорежимного дворянства ще могли плутати професорів із комедіянтами чи ремісниками. Проте більшість слобідських поміщицьких династій, інколи доволі заможних, але ще відносно молодих у своєму російському дворянстві, охоче ридилися з університетськими викладачами, котрі здобули нечувані й небачені раніше пільги. Крім того, серед професорів було чимало молодих і неодружених віком від 22 до 40 з лишком років. Відомо, з якою насолодою провінційне суспільство займається узаконеним звідництвом, прагнучи прив'язати до себе кожного нового прибульця, особливо якщо той приїжджає зі столиці чи, тим паче, з-за кордону... Зі свого боку, професори, особливо новоявлені, прагнули зміцнити своє матеріальне та суспільне становище родинними зв'язками зі «справжніми» дворянами – єдиним на той час привілейованим станом імперії.

З одним із місцевих шанованих на Слобожанщині дворянських родів породичався перший ректор університету Іван Рижський. Його наступник, ректор Антон Стойкович, узяв шлюб із овдовою поміщицею, як казали злі язика, заради її багатства. Таким самим шляхом пішов і його alter ego, професор Антуан Дюгур, майбутній ректор Петербурзького університету.

Професор Ромель, переконаний холостяк, приїхавши до Харкова, одразу потрапив під чари місцевої Цирцеї, одружився з нею і вступив таким чином у родинні стосунки з багатим і впливовим родом слобідських дворян Ковальських. З місцевими поміщицями одружилися земляк Стойковича, професор Костянтин Павлович, а також «громадянин світу», викладач музики Гес де Кальве.

Старші за віком професори виявилися при цьому нічим не кращими від своїх молодших колег: професор Пільгер узяв шлюб із симпатичною, але простою та малоосвіченою українокою, перед якою позачинялися двері світського товариства. Подібним мезальянсом стало одруження Шада з якоюсь обрусілою німкеню, що не могла навіть писати без помилок. Третій ректор Харківського університету, Тимофій Осиповський, одружився з молодого, гарною українокою, котра відверто нудьгувала у вченому товаристві й одного разу спересердя пожурилася у вогонь науковий трактат, над яким просиджував довгими вечорами її мов-

чазний чоловік... На жаль, більшість шлюбів виявилися невдалими: надто великим був культурний розрив між чоловіками й жінками.

Вихідці з-за кордону доволі швидко засвоювали місцеві звичаї та звички. Така практика соціальної поведінки освічених іноземців у Російській імперії ще й пізніше дивувала проникливого мандрівника та письменника французького Астольфа де Кюстіна. Деякі харківські професори охоче вдавалися до рукоприкладства. Приміром, Дюгур, Пільгер, Шад били своїх і чужих слуг палицями. Щоправда, інколи це верталось сторицею: служителі відкупного відомства добряче відлупцювали в темряві професора Шада, коли той, підхмелений, повертався з якогось села, – мовляв, вони лише захищали інтереси імперії: горілка по селах коштувала дешевше, ніж у місті, на яке поширювалася державна монополія...

Француз Дюгур устиг до такої міри опанувати місцеві традиції, що навіть покарав свою прислугу-кріпачку, обрізавши їй косу за перелюб. Освічений та цнотливий професор, напевне, не міг передбачити, що через це жінка покінчить життя самогубством. Зрештою, Дюгур зайшов далі від усіх своїх колег-іноземців шляхом обрусіння, офіційно змінивши прізвище на милозвучніше для слов'янського вуха Дегуров. Як ця обставина пізніше допомогла йому зайняти посаду ректора Петербурзького університету – невідомо.

За свідченням Дмитра Багалія, харківська професура першого призову була в більшості своїй незаможною. Багатим людям нічого було шукати в глибокій провінції відсталі країни. Навпаки, сюди їхали переважно ті, хто шукав матеріального достатку та підвищення свого соціального статусу. Чимало з них таки досягли певного добробуту. Принаймні, в 1814 році майже половина з 16 членів ученої ради мали власні кам'яні будинки. Зрештою, це також сприяло тому, що університет не перенесли до іншого міста.

Втім, харківська університетська колонія вкорінилася в місцевий ґрунт остаточно лише тоді, коли закордонні фахівці почали масово виїжджати звідси через наростання ксенофобії та націоналістичних настроїв у Російській імперії, а їхнє місце почали займати російські піддані. Та це вже інша сторінка в історії Харківського університету, більше пов'язана з власне українськими сюжетами.

5

Аналізуючи початкову історію Харківського університету, можна дійти висновку, що його виникнення мало компромісний характер, як і все, причетне до Харкова та Слобожанщини. Напевне, Іван Лисяк-Рудницький мав підстави говорити, що український національний інтерес вимагав би віддати пріоритет Києву, що, ймовірно, прискорило б українське культурне відродження. З іншого боку, Катеринослав із цього погляду поступався Харкову, оскільки був набагато менше пов'язаний з українськими історико-культурними традиціями, ніж Слобожанщина.

Харків розташований поблизу Полтави – одного з осередків історичної Малоросії, та Катеринослава, культурного та адміністративного центру на

землях колишньої Січі, і теоретично це можна було використати не лише в російських, а й в українських інтересах. Поступове проникнення української культурної та історичної традиції в слобідське модерне інтелектуальне середовище, поглиблення його зв'язків із полтавським і катеринославським дворянством готувало в майбутньому ґрунт для розчинення регіональних особливостей в українському національному культурному полі. Проте все залежало від того, наскільки впливовим і життєздатним виявиться український національний рух у самому Харкові.

Втім, на початку XIX століття мало що давало підстави сподіватися його розвитку у слобідській столиці. Правда, основний контингент студентів Харківського університету складали місцеві мешканці, котрі між собою розмовляли простою українською мовою. Натомість серед викладачів абсолютну більшість становили іноземці з різних європейських, переважно німецьких країн. За ними йшли росіяни й лише в кінці списку стояли прізвища двох українців, єдиних професорів дворянського походження – Іллі Тимковського та Павла Шумлянського. Обидва були вихідцями із сусідньої Малоросії.

Медик Шумлянський уперше в історії України прочитав у Харкові університетську лекцію живою народною мовою. Лекцію було присвячено дієтетиці й витримано в стилі «котляревщини». Лектор, що славився почуттям гумору, виставив напоказ «два національні типи народні» – уявного німця та уявного «руського», ясна річ, малороса, щоб показати різницю між ними в побуті, звичках і системі харчування. Зрозуміло, що раціональний «німець» лише відтіняв шкідливу для здоров'я поведінку «руського».

Цей проблиск майбутніх зрушень в українській культурі, введений до університетської аудиторії, так і залишився в історії Харківського університету комічним епізодом. Наступна спроба виголосити в його стінах лекцію українською мовою припадає лише на початок наступного століття. Все, що ми знаємо про елементи української національної культури в Харкові на світанку нової доби, пов'язано не стільки з університетською наукою та освітою, скільки з тим інтелектуальним середовищем, котре виникало навколо університету і в якому зустрічалися представники академічної корпорації та місцевого дворянства. Саме тут пізніше виникне двомовна слобідська періодика, з'явиться перша друкована згадка про «Історію Русів», розпочнеться діяльність українських народознавців і літераторів. Проте дуже скоро Харків утратить звання інтелектуальної столиці всієї України, котра переміститься до свого природнього осередку – Києва.

Цю статтю можна було б завершити на цій не вельми оптимістичній ноті, якби автор не вважав своїм обов'язком торкнутися питання, котре так хвилює слобідську громадськість: коли ж було засновано Харківський університет? Коли можна, нарешті, розпочинати його святкування? Історична наука здатна відповісти на це питання традиційно: «А коли вам треба?». Тут доречно згадати історію міста Харкова. Поява на його місці великої групи

українських переселенців – це один рік, початок будівництва фортеці – інший, перший офіційний документ зі списком мешканців – третій. Результати археологічних розкопок – щось зовсім інше. Отже, коли було засновано Харків? Комунальні служби знають про це краще за інших, бо не так давно на деяких харківських трамваях можна було бачити гордий напис: «столько-то лет городу Харьков!».

Щодо Харківського університету, то назву лише декілька подій, від кожної з яких можна починати відлік його історії. Отже, 1802 рік: 2 травня – перша згадка про ідею заснування Харківського університету; 1 вересня – рішення дворянських зборів щодо пожертвування на Харківський університет; 20 вересня – поява Харкова в списках міст-претендентів на роль університетських центрів; кінець 1802 – початок 1803 року: призначення перших професорів Харківського університету; 24 січня 1803 року – ухвалення спеціального законодавчого акту про базові основи нової системи освіти Ро-

сійської імперії – «Попередні правила народної освіти», де йдеться про Харківський навчальний округ; 1804 рік: квітень – створення організаційного комітету з професорів для заснування Харківського університету; 5 листопада – обнародування Жалуваної грамоти та Статуту Харківського університету; 17 січня 1805 року – офіційне урочисте відкриття Харківського університету, котре відтоді святкували щороку (з перервами в 20–30-х роках у XX столітті).

Немає потреби зайвий раз доводити, що вибір кожної з перелічених вище подій має глибоко символічне значення, «прив'язуючи» Харківський університет чи то до урядової, чи то до громадської ініціативи. Сучасні пошуки його родоводу місцевими любителями історії дають чимало цікавого матеріалу для характеристики харківського суспільства, його вподобань, поглядів та інтересів.

Панівною тенденцією місцевих інтерпретацій історії університету можна вважати намагання підвищити його

статус та обґрунтувати його претензії на роль першого університету в Україні, що цілком відповідає патріотичним почуттям місцевого суспільства та ще більше посилюється політикою нескінченного клонування та моральної девальвації університетів, котру здійснює міністерство науки та освіти. При цьому впадають в око намагання відсунути початок університету до 1803 чи 1804 років, підсвідоме ігнорування Львівського університету, орієнтація на російські імперські укази та пожалування. Деякі вищі навчальні заклади навіть намагалися урочисто відзначити двохсоту річницю від дня заснування міністерства народної освіти Російської імперії. Якщо злізати з цього приводу скажуть, що в Харкові не «відчувають» Львова, терплять Київ і люблять Москву, то на те вони й злізали...

Цікаво виглядає приховане змагання за університетську історичну спадщину, котре точиться сьогодні між окремими харківськими вузами. Кожен із них прагне сконструювати власний «благородний родовід» і починає свою

історію, відповідно, з педагогічного інституту, юридичного факультету, медичного факультету та деяких інших підрозділів імператорського Харківського університету. Початок 20-х років XX століття, коли, власне, більшовики знищили старий Харківський університет і утворили на його уламках радянські спеціалізовані навчальні заклади, чомусь не вважається початком історії сьогоденних «університетів» та «академій». Якщо хтось побачить у цьому сублимацію різних комплексів, закликаю йому не вірити. Адже це виглядає так по-сучасному – мати «власні» візії історичного процесу... З цього погляду грядущий ювілей Харківського університету вже тепер обіцяє справжнє розмаїття урочистих свят, паралельних імпрез, незчисленних делегацій та, в кінцевому рахунку, змагання різних, конкурентних версій регіональної історії. Історик культури знайде в цьому багатий матеріал для постмодерністських спостережень. Для нього свято вже почалося. □

ЗГАР

2000 року у Вінниці засновано літературно-художній журнал «Згар», якого редагує Віктор Мельник. Часопис заявлено як двомісячник – однак, судячи з титульної сторінки хоч би й останнього номера, який потрапив до «Критики»: 2 (6) / 2002, березень–жовтень – бути ним йому не завжди вдається. Реквізити зраджують наполегливі пошуки спонсорів і видавців; шосте число вийшло під егідою обласного відділення Асоціації українських письменників у видавництві «Континент-ПРИМ». Найперше, до речі, до нас не потрапило, тож його авторів не буде тут згадано – перепрошуємо.

В журналі багато поезії, української та перекладеної (з переважанням української), хорошої та різної (щоб з'ясувати переважання, побіжного погляду не досить): Володимир Цибулько, Галина Овсієнко, Пер Лагерквіст у перекладі Віктора Мельника (ч. 2-3), Катерина Міщенко, Вадим Клименко (4), Наталка Фурса (5), Ярослав Сайферт у перекладах Григора Мовчанюка та (6); кілька віршів французьких поетів XIX століття (5) у перекладах Віктора Горлова та японської поетеси XI століття Ідзумі Сікібу в його ж перекладі та з супровідною статтею (2-3); знаний перекладач із тюркських мов Микола Мірошніченко знайомить українського читача з дешицією доробку турка Фазила Хосню Дагларджи (4) та кримського татарина Юнуса Кандима (6). Прозу представляють Василь Кожелянко (2-3, 4), Олександр Зеленко, Валерія Врублевська (2-3), Павло Нанів, Степан Процюк (4), Віра Вінничук (5), Прокіп Колісник, Леонід Пастушенко, данець

Тор Ланге (1851–1915) в перекладі Ольги Сенюк (6).

Рубрика «Літературний музей» змушує пригадати світлої пам'яті перебудовчі часописи з їхнім пориванням відкрити на своїх шпальтах історичний музей: вона обіцяє «давати передруки книг, які вже стали легендою нашої літератури», але «нерідко відсутні у найбільших книгозбірнях країни». То, може, варто заснувати «Бібліотеку "Згару"» та й забезпечити присутність книжок, а не журнальних сторінок? Принаймні, публікація розділів з «Аристоса» Джона Фаулза в перекладі Л. К. (2-3) за два роки перед тим, як цей твір видано книжкою (в тому самому перекладі, але вже Віктора Мельника), виглядає логічнішою, ніж журнальне друкування поез Михайла Семенка через 87 років після виходу книжки.

Ще один музейний експонат розміщено під рубрикою «Літературний архів» – щоденникові записи «одного з найвизначніших українських письменників XX століття» Олеся Гончара, який 1952 року відвідав Данію, залишивши про це пронизливі спогади: «15.1.1952. Відвідали Національний музей. Верховоди Атлантичного пакту вимагають від Данії все більших відрахувань на милітаризацію країни». («Згар», 2002, ч. 1 (5), січень–лютий, с. 87–88. Переклад з російської. Надруковано вперше. Публікацію підготувала Валентина Гончар.)

Часопис друкує також критику – статті Елеонори Соловей, Євгена Барана, Анатолія Подолинного, Михайла Стрельбицького та інших.

Літературний відділ лютого номера складають: продовження роману «Знак Саваофа» Олеся Ульяненка, закінчення повісті «Ностальгія» Євгенії Кононенко, а також поетична добірка з нової книжки Віктора Неборака «Повторення історій» та вірші Людмили Таран – «Обтяжені жагою існування», як їх означила сама авторка.

«Витоки» подають «Колимські вірші» Івана Гнатюка, датовані 1953–2002 роками. У статті історика й економіста Дмитра Солов'я (1888–1966), що побачила світ 1965 року й написана на замовлення Програмової комісії Підготовчого комітету для скликання Світового Конгресу Вільних Українців,

2003,
лютий

проаналізовано розвиток московської потуги від заснування московського князівства до наших днів (довідку про науковця написала Оксана Соловей). Світлана Кириченко подає наступну частину спогадів «Люди не зі страху».

Олександр Ірванець відгукується на книжки Володимира Діброва «Збіговиська» й «Вибгане», що вийшли у видавництві «Критика», а Ольга Деркачова намагається «діагностувати» Процюкову «Інфекцію».

Джон Фаулз – один із найяскравіших представників англійської інтелектуальної прози, відомий романами «Колекціонер», «Маг», «Жінка французького лейтенанта», «Вежа з чорного дерева», «Даніел Мартин», «Мантіса», «Примха». Завдяки перекладацькій праці Віктора Мельника український читач дістав змогу ознайомитися з єдиною в його доробку суто філософською працею, в якій викладено погляди та роздуми західного інтелектуала щодо «вічних філософських питань»: про сутність людини та сенс її життя, про щастя і смерть, свободу й відповідальність. Її опубліковано як перший варіант Фаулзових філософських роздумів 1964 року. Твір, що мав підзаголовок «Автопортрет в ідеях», не вміщався в рамки жодного з відомих жанрів. Гостро відчувалося «невдоволеність смыслом життя», що переслідує XX століття, Фаулз обстоює «найголовніше людське родове право – мати власну думку про те, що нас стосується». Він категорично відкидає (щодо себе) існування в межах клітки з написом «романіст», наголошуючи, що, як і інші люди, має право не давати на відкуп фахівцям глибинних проблем буття, що зачіпають усіх.

Письменник спирається на співвідношення еліти («вибраних», «кращих») та маси («більшості»), трактуючи ідею еліти як неспростовану з «біологічного погляду»: «...В усіх сферах прикладання

Джон
Фаулз
Арістос
Вінниця:
Тезис, 2003

людських сил очевидно, що більшість велетенських кроків уперед роблять особистості». Втім, він намагається подолати жорсткий поділ на «вищу і нижчу раси», відзначаючи, що між меншістю й більшістю існує нескінченна кількість проміжних ланок, і роздільна лінія між ними повинна проходити крізь кожного індивіда, а не між індивідами. Відкидаючи звинувачення критиків у «прихованому фашизмі», Фаулз підкреслює, що єдина розумна політична доктрина, якої він усе своє свідоме життя дотримувався, – це демократичний соціалізм. Головний його клопіт в «Аристосі» – «зберегти свободу індивідуальності на протидію всьому тиску доконформізму».

«Аристос» написано у формі нотаток, переважно дуже категоричних. Утім, стверджуючи, автор залишає читачеві змогу спростовувати. І просить пам'ятати, що передусім він поет, і тільки потім – науковець.